

4. Панченко В. Магічний кристал. Сторінки історії українського письменства. – Кіровоград: Народне слово, 1995.; Панченко В. Пантелеймон Куліш в “Абботсфорді” // Україна – Польща: наукові студії сусідів-партнерів. Випуск 3. З нагоди Року Польщі в Україні. – Кіровоград: “Імекс-ЛТД”, 2004.; Шевченко С. Поляки-письменники в історії Центральної України // Там само.; Шевченко С. На пограниччі культур. Кіровоградщина – Польща в літературних зв'язках (XIX – поч. XX ст.) Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004.; Кузик Б., Білошанка В. Олександрівка. Погляд крізь віки: Фотокнига. – К.: Мистецтво, 2001.; Кузик Б., Білошанка В. Енциклопедія Олександрівщини. – Там само, 2002. та ін.
5. Арабажинъ К. Грабовскій (Михаил) // Энциклопедический словарь. Т. IX. Издатели Ф.А. Брокгаузъ (Лейпцигъ). И.А. Ефронъ (С.-Петербургъ). – С.-Петербургъ: Типо-Литографія И.А. Ефрона, 1893.
6. Клейман Б.А., Пюнтковська К.О., Шешуков Н.Г. Олександрівка // Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: УРЕ, 1972.
7. Панченко Володимир. Пантелеймон Куліш в “Абботсфорді” // Україна-Польща: наукові студії сусідів-партнерів. Випуск 3. – Кіровоград: “Імекс-ЛТД”, 2004.
8. Турія // Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: УРЕ, 1972.
9. Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863) / Пер. з французької З. Борисюк. – К.: ИНТЕЛ, 1996.
10. Кіян Олександр. Історія України в польській романтичній історіографії першої половини XIX ст. // Центральна Україна – Польща в дослідженнях науковців та краєзнавців Кіровоградщини. – Кіровоград: ПВЦ “Мавік”, 2004.
11. Куліш Пантелеймон. Майже півстоліття тому. Літературні спогади // Єлисавет (Кіровоград). – 1992. – 24 червня.
12. Шенрок В. П.А.Куліш. Біогр. очеркъ. Гл. I-V // Киевская Старина. Т. LXXII. – 1901. – Февраль.
13. Письма П.А. Куліша къ М.В. Юзефовичу // Киевская Старина. Т. LXIX. – 1899. – Февраль.
14. Єлисавет. – 1992. – 24 червня.
15. Енджевич Єжи. Українські ночі, або родовід генія: Роман. – Львів: ЛДКФ «Атлас», 1997.
16. Письмо П.А. Куліша къ М. Грабовскому // Киевская Старина. Т. LXXI. – 1899. – Ноябрь.
17. Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – Л.: Издательство «Искусство». Ленинградское отделение, 1972.
18. Кузик Б., Білошанка В. Олександрівка. Погляд крізь віки: Фотокнига. – К.: Мистецтво, 2001.
19. Антонович В. Змиевы валы в пределах Киевской земли // Киевская Старина. Т. VIII. – 1884. – Март.

В. М. Мойсієнко

ЛІБЕРАЛЬНІ ІДЕЇ В ТЕОРЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ ТА РЕФОРМАТОРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ М. Х. БУНГЕ

Серед відомих реформаторів дореволюційної Росії почесне місце справедливо посідає М.Х. Бунге. Життя цієї талановитої людини було, на диво, різностороннім. Він був відомим ученим-економістом, автором низки наукових праць, визначним авторитетом у галузі фінансів і грошового

обігу, висококомпетентним фахівцем у галузі поліцейського (адміністративного), фінансового та торгового права, державним діячем.

Ще донедавна на сторінках наукової літератури рідко трапилося ім'я нашого співвітчизника – Миколи Християновича Бунге. Лише останнім часом про М. Х. Бунге з'явилася низка публікацій. Особливо вагомим є доробок російського дослідника В.Л. Степанова [1]. Цікавий матеріал вміщено в монографії Е.Е. Хадонова, зокрема в другому розділі, присвяченому фінансово-економічним програмам М.Х. Бунге та І.О. Вишеградського [2]. Досліджувана проблема знайшла своє відображення в працях відомих істориків економічної думки Л.П. Горкіної [3], С.М. Злупка [4], І.-С. Коропецького (США) [5]. Викладацької діяльності М.Х. Бунге в Київському університеті св. Володимира присвячено дослідження Л.В. Вернигори [6] та розвідка М.І. Запари [7]. Проте укладачі “Економічної енциклопедії” [8], не зрозуміло з яких міркувань, навіть не згадали про науковий доробок Миколи Християновича Бунге та його учнів – представників Київської реально-психологічної школи в політичній економії.

На жаль, численні праці М.Х. Бунге, його розвідки з питань політекономії, статистики, теорії кредиту, поліцейського права в радянські часи не перевидавали. Найбільш повно творча спадщина реформатора репрезентована в науковій бібліотеці Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, що чекає на своїх дослідників [9]. Мета статті – з'ясувати ліберальні ідеї в теоретичній спадщині та реформаторській діяльності М.Х. Бунге. Об'єкт вивчення – теоретична спадщина і реформаторська діяльність М. Бунге, предмет – ліберальні ідеї.

Микола Християнович Бунге народився 11 листопада 1823 р. у Києві. Його батько – Християн Григорович – був відомим лікарем. Мати – Катерина Миколаївна Гебнер – усю увагу зосередила на вихованні сина. Юнак отримав якісну освіту: спочатку в гімназії, пізніше – на юридичному факультеті Київського університету, який закінчив із золотою медаллю.

Після закінчення університету він деякий час працював викладачем законодавства в Ніжинському лицей князя Безбородька (1845 – 1849 рр.). Саме тут сформувалися його ліберальні погляди. Як учений, він формувався під впливом досягнень західної науки, еволюціонував від ідей економічного лібералізму школи А. Сміта, з її апологетичною універсалізацією законів, приватної власності й системи вільної конкуренції до більш поміркованих поглядів теоретиків німецької історичної школи (В. Рошера, Б. Гільдебрандта, К. Кріса та ін.), які закликали до вивчення господарської специфіки конкретної країни і вказували на необхідність державного втручання в господарську діяльність. У 1847 р. захистив магістерську дисертацію, присвячену законодавству Петра I [10, 283]. На думку молодого вченого, “верховна” влада повинна зосередитися на законодавчій діяльності” “з метою стимулювання господарського життя” [11, 156]. У Ніжині Бунге отримав перший досвід педагогічної й наукової роботи, що стало йому в нагоді після повернення до Києва.

Із Київським університетом пов'язана найбільш яскрава сторінка різносторонньої діяльності Бунге. Він віддав йому майже все свідоме життя (1850 – 1880 рр.), пройшовши шлях від професора політичних наук, завідувача кафедр політичної економії, поліцейського права до ректора. Посаду ректора обіймав майже 10 років (1859 – 1862, 1871 – 1875, 1878 – 1880 рр.) [7, 8-9]. М.Х. Бунге поважали викладачі та студентів, особливо в той час, коли університети ще не мали ліберального Статуту 1863 року.

У Київському університеті св. Володимира повно розкрилися педагогічні та наукові здібності Миколи Християновича. Як викладач, він вважав за доцільне пропагувати сучасну європейську науку. До доробку Бунге слід зарахувати вузівські курси статистики, політичної економії, поліцейського права. Останній був опублікований у Києві в 1873 – 1877 рр. У передмові вчений писав, що вивчення законів без їхнього зв'язку із життям нерідко перетворюється на звичайну схоластику.

Микола Християнович належав до тих учених, що заклали підвалини теорії кредиту в Україні. У 1852 р., коли йому виповнилося двадцять дев'ять років, захистив дисертацію з теми “Теория кредита” та став доктором політичних наук. Серед низки наукових праць Бунге привертають увагу, по-перше, публікації, у яких він виступав прихильником не тільки скасування кріпосного права, але й покращення стану колишніх кріпаків; по-друге, студії, у яких висвітлено недосконалий характер податкової системи й необхідність її реформування; по-третє, праці, де учений наполягав на відновленні стабільного грошового обігу, оздоровленні фінансової системи. Зауважимо, що значна частина його розвідок була надрукована в центральних виданнях: “Отечественные записки”, “Русский вестник”, “Сборник государственных знаний”, “Экономический указатель” та ін. М.Х. Бунге, на нашу думку, не можна назвати провінційним професором, відомим тільки вузькому загалові.

М. Х. Бунге брав активну участь у ліберальному русі. Його політичні переконання сформувалися під час вивчення передових європейських ідей і дискусій про шляхи розвитку країни в ліберальних гуртках Ніжина, Києва й Петербурга. Він надійно засвоїв західні цінності з їхньою гуманістичною спрямованістю. Зокрема, визнання пріоритету людського розуму, віра в самоцінність вільної особи, відданість ідеям законності та правопорядку. Проте Бунге вважав, що політичні вимоги лібералів можуть реалізуватися лише після системних соціально-економічних реформ.

Політичні переконання М.Х. Бунге, авторитет ученого-економіста посприяли його залученню до складу редакційних комісій із питань підготовки селянської реформи 1861 року, зокрема, з іншими фахівцями підготував “Положення про викуп”, брав участь у реформуванні банківської системи, у розробці нового університетського Статуту 1863 року [12, 928].

Як своєрідне визнання авторитету цього педагога і вченого слід вважати запрошення викладати теорію фінансів спадкоємцю престолу великому князю Миколі Олександровичу. Навчання тривало майже рік – із вересня 1863 по червень 1864 р. Важко сказати

про практичне значення цих уроків. У 1866 р. Микола помер, для його батька це стало трагедією.

Повернувшись до Києва, Бунге, не припиняючи викладацької й наукової роботи, деякий час очолював київську контору державного банку, міське відділення “Російського технічного товариства” (1873 р.). За його ініціативи було засновано кілька приватних установ [13, 39].

Таким чином, не викликає сумніву, що в 50 – 70-х рр. XIX ст. Микола Християнович уже мав певний досвід як теоретичної, так і практичної діяльності. Зовсім не випадково Олександр II звернув увагу на Бунге, підбираючи кандидатуру міністра фінансів замість безпорадного генерал-майора гвардії Грейга, що обіймав цю посаду в 1878 – 1880 рр. Відомий російський поет Ф. Тютчев іронічно зазначив, “що командувати фінансами важче, ніж кінногвардійським полком” [14, 294].

Першим кроком до бюрократичної кар'єри стало призначення Бунге наприкінці 1880 р. товаришем міністра фінансів. Не минуло й шести місяців, як він очолив міністерство. Це сталося на початку травня 1881 р. Як зазначали сучасники, зокрема С. Загорський, “його призначення зустріли зі співчуттям та великими надіями”. Ліберали в особі Бунге бачили діяча “доби великих реформ”, здатного значно поліпшити фінансовий стан держави [2, 49].

Микола Християнович Бунге прийняв міністерську посаду, коли економіка й фінанси Росії були у важкому стані внаслідок російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. Загальна сума державного боргу за станом на 1 січня 1881 р. становила 6 млрд. крб. Мав місце хронічний дефіцит бюджету. Вартість карбованця впала майже вдвічі. Для виходу з кризи, на думку нового міністра, треба було мати комплексну програму та жорстко дотримуватися її, долаючи труднощі.

Така комплексна програма була підготовлена ще у вересні 1880 р. Вона містила три розділи. У першому аналізувався стан землеробства, гірничозаводської промисловості, залізничного транспорту за період з 1875 р. по 1880 р. У другому пропонувалися заходи для покращення фінансів у країні. Серед них: а) поліпшення становища сільського населення; б) розвиток промисловості та торгівлі; в) реформування податкової системи й зменшення витратної частини бюджету. Нарешті, в останньому розділі йшлося про оздоровлення грошової системи [2, 50].

Аналіз програми, запропонованої Бунге, свідчить, що новий міністр намагався використати досвід європейського законодавства. Однак це не було сліпим копіюванням європейських теорій, інститутів і правових положень. Бунге демонстрував раціональний підхід, маючи на увазі специфічні господарські умови імперії. На думку сучасного російського дослідника академіка Федорова, новий міністр ставив перед собою неймовірно складне завдання – упорядкувати фінанси, однак, без погіршення матеріального становища трудящих.

Цілком зрозуміло, що наявність реформаторської програми вимагала від нового міністра створення команди однодумців. Не всі чиновники поділяли плани й методи його управління, а тому він вирішив залучити до роботи близьких йому за поглядами людей, зокрема, своїх учнів – киян Є. Картавцева та Д. Піхна. У підготовці законопроектів допомагали відомі